

33. Ваврик М., ЧСВВ. О. Роман Лукань ЧСВВ як історик і бібліофіл (1907 – 1943). – С. 459.

SUMMARY**Lidija Tymish****PASTOR ROMAN LUKAN – IS AN EXPLORER OF CHURCH HISTORY**

In this article are studied little known dictates of Roman Lukan, which influenced on the situation process of young scientist. Scientist fruitfully worked in branch of historical-church bibliography and wrote the number of articles, devoted to the history of Church in Ukraine and Basilian monasteries.

Keywords: historical-church investigations, history of Basilian monasteries, magazine "Notes of St. Basil's Rank".

Галина Гриник

ЄВРЕЇ У КРИСТИНОПОЛІ

Стаття є спробою розширеного історичного дослідження життя єврейської громади у м. Кристинополі (тепер м. Червоноград Львівської області).

Ключові слова: Червоноград, Кристинопіль, євреї, Меїр Крістіанполер, Яків Ейхенбаум, Шалом Кранц.

Історія кристинопільських євреїв є унікальною. Життя цього народу у місті повторило історію міста Кристинополя в цілому. Історія міста припинилася у 1951 році, коли частина території Польщі, де воно знаходилось, відійшла до СРСР і стала частиною радянської України, а місто перейменували у Червоноград. Єврейське населення залишило цю територію ще десяток років до того – на початку Другої світової війни.

Невідомо, коли євреї появились у Кристинополі, але ймовірно, що вони були від початків існування міста – з 1692 р. Його засновником був Фелікс Казимир Потоцький, воевода Краківський та польський коронний гетьман. Найбільший розквіт містечка припав на час правління його внука, Київського воеводи Францішка Салезія Потоцького, а саме з 1724 по 1772 роки. Згідно тарифу з 1765 року у місті разом із парафіями нараховувалось 759 євреїв¹. У 1789 році існувала німецько-єврейська школа. В цей час жили у Кристинополі і визначні особистості усього єврейського народу. «Відомою є династія равинів Крістіанполерів, засновник якої Меїр (1740-1815) якийсь час був рабином у Кристинополі і взяв собі прізвище від назви міста. В історії єврейського народу Меїр Крістіанполер залишився як автор базованого на «Талмуді» роману *Yad ha-Me'ir*, в історії міста – як

основоположник династії, члени якої мають прізвище на честь Кристинополя»².

Ще однією визначною особистістю, життєва доля якої пов'язана з містом, був Яків Ейхенбаум. «12 жовтня 1796 року в Кристинополі народився Яків Ейхенбаум (уроджений Яков Гельбер), згадка про якого є в енциклопедії «Брокгауз і Ефрон». Вже у два роки цей хлопчик вільно читав давньоєврейською. А в чотири знав напам'ять П'ятикнижжя. З невідомих нам причин батько засватав восьмирічного хлопчика і віддав його на виховання майбутньому тестеві, який мешкав неподалік містечка Горохів на Волині. Однак у дев'ятнадцять років Яків розлучився з дружиною і повернувся до батька, який до того часу перебрався в Замость, де одружився вдруге. Цей визнаний вундеркінд в майбутньому стане всесвітньовідомим математиком і палким поетом, чії книжки критики називатимуть «відродженням нової поезії на івриті». Однак він ніколи не згадуватиме Кристинополя, міста свого дитинства»³.

У кінці XVIII – початку XIX століття у місті були збудовані дві муровані синагоги. Вони розміщувалися неподалік, на південний захід від колишнього палацу Потоцьких. У другій третині XIX століття передпалацова площа, у яку входили палацові каретні та стайні, перетворилася у житловий простір. Тут сформувалася також ремісничо-торговельна зона, яка складалася із центральної ринкової площі міста та прилеглих ремісничих кварталів. Саме в цій зоні почали селитися євреї та зводити свої уже муровані житлові будинки. «Єврейські будинки відрізнялись від християнських, адже перші були водночас місцем для складів і торгівлі, заїздним двором або ремісничою майстернею. Єврейські будинки були одно, півтора або два поверхи, ніби тулилися один до одного, виступаючи фасадами на головні вулиці містечка. Імператорський патент від 16 липня 1780 р. (з 1772-1918 рр. ця територія належала Австро-Угорщині) передбачав сплату податків за місце проживання. Величина податку визначалася довжиною головного фасаду, що виходив на торговельну вулицю, тому для економії коштів і місця будинки розділялися вузькими проходами завширшки до одного метра, а сам будинок ніби «розростався» усередину. І хоча ще 25 квітня 1848 р. було проголошено рівність євреїв і християн щодо обкладання податками та на посідання власності, обережні євреї продовжували будувати вузькофасадні будинки»⁴ аж до початку XX століття.

На кінець XIX століття (1890р.) у Сокальському повіті проживало 90025 мешканців, з них: українців – 60063, поляків – 16063, євреїв – 13604, німців – 295 осіб. Єврейське населення, в основному, проживало у містах – 10584

осіб, у селах – 1512, окремими поселеннями (obszar /dwor) – 1508 осіб⁵. З усього населення Сокальського повіту у містах євреї становили 54%. У Кристинополі із 3625 населення 77% жителів були євреями⁶.

Євреї Кристинополя в основному були хасидами. Вони не визнавали сучасної системи освіти і задовольнялись двома початковими класами. «Багатий кристинопільський єврей на прізвище Шенфелд захоплювався модерними ідеями і навіть хотів пожертвувати свій будинок для школи, однак його щедра пропозиція не знайшла відгуку серед одновірців, які вважали, що надмірне навчання шкодить»⁷.

У Кристинополі торгівля і промисли в більшості були у власності євреїв. У містечку співвідношення, у національному складі, оподаткованих ремісників складалося так: шевців-християн – 44, євреїв – 26; кравці, тільки євреї, 17; кушнів-католиків – 2; гарбарів – 1 католик і 7 євреїв; римарів – 3 євреї; солярів – 4 католики та 4 євреї; боднарів – 4 католики; ковалів – 3 католики; котлярів – 3 євреї; бляхарів – 2 євреї (?); різників – 2 католики і 10 євреїв; пекарів – 4 євреї; побивачів дахів – 1 єврей; перукарів – 2 євреї (?)⁸.

Євреї торгували різними продуктами та виробами. Найбільш заможні торгували збіжжям і горілкою, яку вивозили за кордон. Інші здійснювали торгівлю рослинними оліями, соломою, сіном, макухами, кістками і потрухами⁹.

За даними перепису населення, на початку ХХ століття – 1900 року у Кристинополі проживало 3592 мешканці, з них 2672 були євреями¹⁰. (Багато євреїв почало селитися у приміському селі Новий Двір. На 1909 рік у цих двох населених пунктах їх проживало 3748 осіб). Це була найбільша єврейська громада у ХХ столітті. В подальшому вона зменшувалась. Далася взнаки Перша світова війна, яка розпочалась 1914 року. Кристинопіль, який на той час належав Австро-Угорщині, окупувала російська армія. Російські козаки вчинили погром, під час якого потерпіли переважно євреї. Було підпалено багато будинків і зруйновані майже всі єврейські крамнички. Вперше за все існування єврейської громади у місті відбулось фізичне винищення юдеїв. Козаки трьох євреїв застрелили, а ще двох зарубали шаблями. Вони згвалтували тридцять жінок, причому над одруженими збиткувалися на очах їх чоловіків. Від мародерства постраждали також місцеві громадяни і селяни¹¹.

Цікавим був побут і сімейні відносини у єврейських сім'ях. Відома доля Шломо Бурштейна. Його життя стало відображенням долі частини єврейського населення в Австро-Угорщині, потім і Польщі, і також частково царській Росії. Народився у 1884 р. в Друшкополі на Волині, яка була під

владою царської Росії. У 1904 р. його хотіли мобілізувати на російсько-японську війну. Він відмовився від мобілізації і пересік кордон. Таким чином опинився у Кристинополі, який належав Австро-Угорщині. Тут у 1905 р. Шломо Бурштейн одружився із мешканкою міста Розою Холцман. Одружив їх равин, але австро-угорська влада не визнавала такі шлюби і вимагала реєструвати їх в державній установі. Як і більшість євреїв, молода пара тоді цього не зробила. Діти, які народилися в цій сім'ї, отримали прізвище матері – Холцман. Після Першої світової війни, після розпаду Австро-Угорщини (1918 рік), ця територія відійшла Польщі. В Польщі визнавався шлюб, який давав равин, і тому решта дітей мали уже прізвище батька – Бурштейн (у 2004 р. Червоноград відвідав його син Іешуа Бурштейн, уродженець Кристинополя).

Перед початком Другої світової війни (дані на 1936 р.) у місті Кристинополі проживало 3020 осіб, з них 1958 євреїв¹².

У 1939 р. у місті проживало 3300 громадян, з них більше третини були євреями. Зменшення чисельності населення міста та кількості єврейської громади у порівнянні із початком ХХ століття пояснюється як втратами у

Синагога в Кристинополі.

Першій світовій війні, так і масовими виїздами євреїв у Палестину, починаючи з кінця 20-х років.

На цей час у місті було декілька молодіжних сіоністських організацій. Відомо про деякі з них: «Бейтар»¹³, «Гордонія»¹⁴ та «Езра»¹⁵. В пам'яті місцевих українців закарбувалася назва «Халюци» як загальна назва для усіх поселенців: «Поряд із синагогою основною був 2-поверховий будинок, там проживали «Халюци» – молоді люди, які готувалися до виїзду в Палестину. Вони робили найтяжчі роботи. На фабриці «Ванда» був великий тартак (пилорама), в цей тартак возили ліс. Разом з хлопцями були і дівчата, які готували їсти, прали»¹⁶. Таким чином вони себе готували до майбутніх випробувань у Палестині. Відомо, що членами «Бейтару» була родина Бурштейн-Холцман. Першим із цієї родини у Палестину виїхав у 1929 році Цві Холцман (третій син в сім'ї) і поміг майже всій своїй родині виїхати (у 2004 та 2008 роках в Червоноград приїздила його дочка – Леа Холцман, інформація про цю родину взята із моєї переписки з нею. – Авт.). Відомим членом цієї родини був Моше, який виїхав у Палестину у 1931 році, тут змінив своє прізвище на Моше Еціоні, був поетом і літератором. Останні з родини виїхали у квітні 1939 р.

Членами «Гордонії» та «Езри» у Кристинополі були декотрі з восьми дітей відомої родини пекарів Гдалії та Берти Бренерів. Більшість з членів цієї родини також емігрували у Палестину. Так, спочатку виїхав Рувен Нахшон – їх зять (чоловік дочки Гесе) і в 1938 році вивіз усю свою сім'ю (за спогадами Давида Нахсона, онука Гдалії та сина Рувена).

Зважаючи на велику кількість єврейського населення, у місті було декілька синагог. Дві з них були найбільші – муровані. Вони знаходились неподалік палацу Потоцьких. Одна із них, головна, розміщувалась при дорозі на Бендюгу (тепер це приблизно місце міського ШПЕМу по вул. Гоголя). Друга, майже навпроти головної, з лівої сторони, при дорозі на Львів (тепер район вул. Хмельницького, 15). Ця друга ніколи не зачинялася і у ній навіть можна було заночувати. Третя синагога також була мурованою, знаходилась біля єврейського кладовища (тепер вул. Шевська, навпроти Дому Сестер Службниць). «Були ще секти жидівські і кожна з них мала свій молитвенний будинок, їх було біля десяти...»¹⁷. Це були невеликі дерев'яні будинки, поміж житлових будинків. Так, один з них був, у так званій тоді частині міста – «На болоті» (тепер район вулиці Княгині Ольги – навпроти аптеки, що по вул. Святого Володимира). Ще був у західній частині міста (тепер вул. Стефаніка, приблизно місце перед будівлею «Водоканалу»).

Діти євреїв навчалися у міських школах – тут вони отримували початкову та загальну освіту. Серед вчителів семикласної школи був і вчитель

єврейської віри Шалом Кранц. У місті були і єврейські школи – «хедери», у яких навчалися хлопці віком від 6 до 13 років. Батьки цих учнів самі винаймали учителів і оплачували їхню роботу. Була тут і єврейська просвітницька організація «Тарбут» (за листуванням з Леа Холцман). У школі та в побуті діти, як і батьки, розмовляли польською мовою, а вдома родина спілкувалась «ідиш».

Незважаючи на виїзд у Палестину, все ж таки громада була великою і місця у центрі міста для житлового будівництва уже бракувало. Багато євреїв селилося неподалік єврейського кладовища (західна околиця міста), яке місцеві мешканці називали «Окописьком» (тепер це територія у районі вулиць Шевської, Лесі Українки, Залізничної). Заселяли вони і північно-західну околицю – територія від роздоріжжя дамби на вулицю Шевську, біля християнського цвинтаря і до залізничної колії. Саме євреї ввели таку назву, як «Новий Кристинопіль», яка належала до цього району. Єврейська громада у місті була дуже неоднорідною. Більшість із них були людьми незаможними і саме вони селилися у цій, трохи віддаленій, частині міста, тоді як найзаможніші жили у самому центрі – перед палацом Потоцьких.

У місті було 19 телефонних номерів, із них 6 були встановлені у будинках найбагатших міщан: А. Лампарта – власника фабрики «Ванда», І. Мехльмана – власника млина, Ізера Райзе – торговця сільсько-господарськими машинами, Бренера Герша – члена торговельної палати у Варшаві, а також Гільберта Хайма, Герштенфельда Хайна. Цими найбагатшими мешканцями міста були євреї.

У Кристинополі, як у всій Галичині у передвоєнний період, торгівля і промисел були у власності євреїв. Найбільшим підприємством у місті була деревообробна фабрика «Ванда» (була збудована на початку ХХ ст. графом Дідушицьким). На цей час вона належала єврейській спілці «Лампарт, Граф і Еремберг», директором якої був А. Лампарт. У місті євреї займалися виготовленням виробів із цементу, будівництвом, мали три фірми з пошиття робочого одягу, варили мило, столярний клей. Великий склад збіжжя мав Ісак Мехльман, який експортував зерно за кордон. Виготовляли шоколад, мармелад. У місті було три пекарні. Пекарня і два магазини, у яких торгували випічкою, були у Гдалії Бренера. У місті було три млини, два з них належали євреям. Займалися перевезеннями – у місті було два автобуси, які курсували маршрутом «Кристинопіль–Львів», один із них належав єврею Самету.

Усі головні магазини-гуртівні знаходились у центрі міста. У магазині Ізера Райзе купували сільськогосподарську техніку, швейні машини,

велисопеди. У магазині Раца торгували виробами з заліза. Мав великий продуктовий склад-магазин Йосиф Міллер, а його син мав банк. Єврей на прізвище Поляк мав три магазини зі шкірою. Фельдман торгував взуттям. Власником двох магазинів із фотоматеріалами був Енгельд.

Великий ресторан біля залізничного вокзалу належав Векеру. Євреям належали і корчми, які знаходились у місті.

Було декілька євреїв-лікарів. Кристинопільці шанували пана Штольценберга, лікаря «каси хворих». До лікаря Зільберта звертались зрідка.

Початком вигнання євреїв із Кристинополя стала Друга світова війна. 1 вересня 1939 року гітлерівські війська перейшли польський кордон і почали окупувати Польщу. Подальші дані подаються спогадами колишніх жителів міста. «У вересні 1939 року, коли німці були під Львовом, із Белза приїхала легкова машина (у Белзі був головний галицький рабін) сильно сигналіла в місті і зібрався мітинг жидів. Приїхало двоє жидів. Один із них виліз на машину і об'явив, що на річках Буг і Солокії буде границя і хто хоче, щоб виселилися за цей кордон ще до вечора. Жиди виїхали до вечора, хто чим міг: фірами, тачками. В місті залишилось кілька старих людей»¹⁸. «Німці прийшли на Другу Пречисту (21 вересня. – Авт.)... Заходили в кожну хату, де не було образів (так розпізнавали), палили жидівські хати. Жидівський центр згорів»¹⁹. «21 вересня 1939 року вперше у Кристинопіль прийшли німці. Був великий бій. Поляки і євреї об'єдналися і билися з німцями. Німці перемогли і спалили центр міста (єврейські будинки). Було наказано християнам на своїх будинках вішати образи, а єврейські будинки палили. Німці євреїв не стріляли. Місто горіло цілу ніч, німці будинки запалили і поїхали. В цю ніч євреї втекли за р. Буг, деякі на Великі Мости. Після цього бою прийшли радянські воїни і був мітинг в колишньому польському Народному Домі. Повернулися євреї (в основному чоловіки), вони стали в ряди радянської міліції і вивозили своє добро, яке не згоріло...

14 жовтня приїхали німці трьома машинами заквартирували в палаці Потоцьких... На цей час євреїв на території Кристинополя вже не було. Був лише один Волько, він був бідним, жив по вулиці Шевській. Німці наказали носити йому зірку на рукаві. Уже після того, як німці в 1941 році перейшли Буг, то вони в Сокалі створили гетто»²⁰.

Трохи відрізняються спогади Войтовича З.І. від спогадів Кіха В.А. відносно дня, коли євреї масово залишили місто. У своїх спогадах Войтович З.І. ще уточнює такий момент: «На той час в Кристинополі залишилось декілька старих, бідних, без сім'ї жидів. Як прийшли німці, то їх розстріляли в 1943 році в парку Потоцьких, біля липової алеї. Там

були німецькі окопи і їх там кидали (тепер це місце недалеко від центрального входу на стадіон «Будівельник». А в 1939 році, як німці були в Кристинополі, то жидів не стріляли, а відправляли їх на радянську територію)»²¹.

Отже, євреї залишили Кристинопіль і опинилися на радянській території. Це дало можливість частині з них врятуватися. Але були і трагічні долі і там також. Відома доля Хаїма Бурштейна. Представники радянської влади його арештували і відправили працювати у трудовий табір (в соляну шахту). Коли німці окупували уже цю територію, вони Хаїма Бурштейна відправили у гето в Одесу, де він і помер.

У часи війни безслідно зникли єврейські синагоги та кладовище. «Під час німецької окупації, 1939-1940 рр., люди купували в міській Раді єврейські будинки на опалення (тому що весь ліс опинився по другу сторону кордону). І купували єврейські синагоги на будівельні матеріали»²².

Така ж доля спіткала і єврейський цвинтар. «В 1940-1941 роках німці розібрали надгробки на кладовищі і збудували дорогу до Борятини (там, де зараз міст через дорогу, біля гаражів, шахта №1 і до Борятини). Збудували дорогу перед наступом на СРСР»²³.

Пам'ятник кристинопільським євреям на Холонському кладовищі

Після 1951 р., коли ця територія відійшла до СРСР, на місці єврейського кладовища велось житлове будівництво (незабудованою залишилася лише невелика його частина). Тут і досі стоять будинки і живуть люди. Територія колишнього кладовища зараз обмежується вулицями Лесі Українки, Шевською та Залізничною.

Тепер у місті Червонограді ніщо не нагадує про багатовічне проживання єврейського населення на цій території. Лише зрідка, після того, як Україна стала незалежною країною, сюди приїжджають євреї: колишні мешканці міста Кристинополя та їх нащадки. Мені пощастило познайомитися з деякими з них. У 2004 р. приїжджав Ієшуа Бурштейн та його племінниця Леа Холцман. Декілька років листування з нею та нова зустріч у

2008 р. дали можливість отримати більше інформації (на основі спогадів Іешуа Бурштейна) про життя їхньої родини і єврейської громади загалом. У жовтні 2011 р. до Червонограда приїздив 80-літній Давид Нахшон, онук Гдалії та син Рувена. У 8-літньому віці він разом із батьками, сестрами та братами емігрував із Кристинополя. Його спогади також були використані при написанні цієї розвідки.

Щорічно у місті Холоні на кладовищі відбувається меморіальна служба в пам'ять про євреїв Кристинополя, які стали жертвами Холокосту. Євреї, колишні мешканці міста та їх нащадки збираються біля монумента, на якому зображена Кристинопільська синагога, яка є символом пам'яті про жителів цього міста.

1. Sokalski B. Powiat Sokalski. – Lwów: drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. – С. 47.
2. Гриник Г., Ярош-Замойська О. Кристинопіль (1692-1951) / Передмова Б. Чайковського. – Червоноград: ТзОВ «ЮЕКС», 2010. – С.137.
3. Там само. – С.138.
4. Там само. – С.152-153.
5. Sokalski B. Powiat Sokalski... – №.47.
6. Sokalski B. Powiat Sokalski... – №.48.
7. Гриник Г., Ярош-Замойська О. Кристинопіль... – С. 153.
8. Sokalski B. Powiat Sokalski... – С. 392 .
9. Там само.
10. Гриник Г., Ярош-Замойська О. Кристинопіль... – С. 186.
11. Weliczker Wells L. Life in the shetl // Shattered Faith: A Holocaust Legacy. – University Press of Kentucky, 1995.
12. Czarnecki J. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. – Kraków: księgarnia J. Czarneckiego, 1939. – С. 33.
13. «Бейтар» – молодіжна сіоністська організація, створена в Ризі у 1923 році Володимиром (Зеевом) Жаботинським. «Бейтар» виховував у своїх членів бажання особисто здійснювати піонерсько-халуціанські ідеї і активно брати участь в єврейській самообороні. Своєю політичною ціллю вони вважали створення єврейської держави по двох берегах Йордану.
14. «Гордонія» – молодіжний сіоністський рух, виник у 1923 році в Галичині і розповсюдився по всьому світу. Його засновником був А.Д. Гордон, його іменем і названий рух. Метою руху було відродження батьківщини на землі єврейського народу в Ерец-Ізраель, виховання членів руху в гуманістичному дусі, створення трудолюбивої нації, відродження єврейської культури на мові іврит.
15. «Езра» – молодіжна сіоністська організація, створена в 1919 році в Німеччині релігійною молоддю. В неї входили ті, що вірили в Тору і виконували заповіді, були людьми віруючими. Їх ціллю було виховати релігійне покоління, яке зможе повністю ввійти у всі сфери життя, і нерелігійні також, і в підсумку, щоб створити релігійне суспільство в державі Ізраїль.

16. Войтович З.І. Спогади. – ЧФЛМІР. – Нд-634. – С. 2.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само. – С. 6.
20. Кіх В.А. Спогади. – ЧФЛМІР. – Нд-633. – С. 3-4.
21. Войтович З.І. Спогади... – С. 8.
22. Кіх В.А. Спогади... – С. 2.
23. Там само. – С.1.

SUMMARY**Grynyk G.****JEWISH IN KRYSTYNOPIL**

This article is an attempt to advanced historical research life of the Jewish community in Krystynopil (now Chervonograd Lviv region).

Keywords: Chervonograd, Krystynopil, Jews, Meir Kristianpoler, Jacob Eichenbaum, Shalom Kranz.